

УДК 911. 3: 32

ДЕМОТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕТНІЧНОСТІ ТА ЇХНЄ ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ

М. Дністрянський

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Відображено значення людності та географічного середовища у життєдіяльності етнічних спільнот. Конкретизовано поняття етнічної території.

Розкрито структурні відмінності ареалів розселення етнічних спільнот. Зроблено типологію етнічних меж. Показано деяке геополітичне значення демографічних параметрів етнонаціональних спільнот.

Ключові слова: етнічні спільноти, етнічні території, етнічні межі, людність, демогеографічний потенціал.

Об'єктивні суттєві відмінності етнічних спільнот, діалектика загального й унікального у їхньому різноманітті виявляється як в історично-генетичних відмінностях, так і в демогеографічних параметрах, які розкривають найважливіші типологічні та функціональні особливості етносів, відображають їхні соціально-культурні та політичні перспективи. Роль демографічних чинників і географічного середовища виявляється в багатьох сферах життєдіяльності суспільства, проте й сьогодні відкриті питання, якими є ступінь і механізми такого впливу, яка тривалість і сфера їхньої дії.

Як свідчить ретроспективний огляд проблеми, в суспільній географії сформувалося кілька концепцій щодо розуміння ролі географічного середовища у життєдіяльності етнонаціональних спільнот (антропогеографічна парадигма, концепції посибілізму, енвіронменталізму, біогеографічна концепція Л. Гумільова). Такі підходи вирізняються надто широкими узагальненнями, що ґрунтуються не стільки на аналізі конкретних проблем, скільки на світоглядних установах. Водночас об'єктивний аналіз проблеми потребує не світоглядних узагальнень, а, передусім, вивчення конкретних механізмів взаємодії елементів природно-географічного й етногеографічного середовищ і безпосередньо дослідження територіальної організації етнонаціональних спільнот загалом та її елементів (етнічних територій, меж, етноконтактних смуг) зокрема. З територіальною організацією доцільно пов'язати й аналіз демографічних параметрів етнонаціональних спільнот, що їх у сучасній етнічній демографії розглядають дещо відокремлено.

З огляду на наявні концептуальні розбіжності одним з актуальних завдань є конкретизація понятійно-термінологічно апарату аналізу демогеографічних параметрів, насамперед таких понять, як територія, етнічна територія, етнічна межа, демогеографічний потенціал. Наступне завдання – визначення відмінностей етнонаціональних спільнот за головними демогеографічними параметрами та виявлення

їхнього значення у процесах життєдіяльності. Ці завдання вирішують на засадах порівняльного аналізу розміщення народів за культурно-цивілізаційними регіонами, зіставлення головних структурних підрозділів територіальної організації етнонаціональних спільнот з елементами природно-географічного і суспільно-географічного середовищ. У дослідженні етнічних меж, одного з головних елементів територіальної організації етнічнонаціональної сфери, використовують метод типологізації.

У вивченні демотериторіальних засад центральним є поняття території. З позицій суспільної географії М.Д. Пістун зазначає, що територія – це “обмежена ділянка земної поверхні з властивими їй природними і привнесеними людиною (антропогенними) властивостями і ресурсами та параметрами. Територія є важливим фактором (ресурсом) розвитку, ареною діяльності, об’єктом колективного користування й прив’язаних до території предметів і засобів праці. Її параметрами є протяжність, конфігурація, площа, місцезположення тощо” [5. С. 71]. А тому в етногеографічному аспекті територію треба розглядати і як *простір*, що вміщує етнонаціональні компоненти, і як ареал поширення, і як *середовище впливу*. Саме ж *географічне середовище* – це не лише природно-географічне середовище (саме так часто ставлять питання в політологічній літературі), а й суспільно-географічне середовище, такі складові якого, як система розселення, система комунікацій, економічних центрів та інші суттєво впливають на перебіг етнополітичних процесів.

Головним демогеографічним параметром етнічних спільнот є їхня людність, яка завжди впливала і впливає на долю народів, їхню внутрішню організацію, культурний і державоформувальний потенціал. Хоча, безперечно, повної залежності немає, так само, як і немає підстав для недооцінки значення та ролі кількісно невеликих народів. Культура кожного, незалежно від розмірів, етносу є унікальним надбанням усього людства. Проте очевидно, що людність етносу визначає повноту його структури, тобто наявність окремих підрозділів (соціальних, культурних тощо), які у процесах життєдіяльності забезпечують постійне його оновлення, адаптацію до різних викликів та до нових, часом несприятливих умов.

Світова етнополітична історія також підтверджує, що людність етносу завжди була вагомим аргументом у разі державотворення (як безпосередньо в організації етнонаціонально-визвольного руху, так і у випадку визначення долі народів на міжнародних конференціях). У несприятливих соціально-культурних умовах кількісні параметри етносу посилюють його опірність асиміляційним процесам. Про це свідчить і висока концентрація населення світу саме в середовищі великих етносів. Наприклад, якщо загалом у світі етнологи налічують близько 5 тис етносів, то надвеликі етносії (понад 50 млн осіб), яких налічують лише 19, становлять понад 54,1% усього населення планети, великі (25–50 млн), їх налічують 17,0–10,6%. Ще 15,1% від загальної кількості населення світу припадає на етноси людністю від 10 до 25 млн осіб, причому кількість таких етносів невелика – 43. А на велику кількість (понад 4 тис.) малих і дуже малих етнічних спільнот (людністю до 1 млн) припадає лише 3,8% усього населення світу [4. С. 257]. Причому тенденція до подальшої концентрації населення у середовищі великих народів зберігатиметься. Критично мала людність етнічних спільнот (менше кількох тисяч) за сучасних умов (інформаційний тиск, поширення масових субкультурних стереотипів, нівеляція культурних традицій тощо) посилює загрозу збереженню їхньої

ідентичності та культурної самобутності, зумовлюючи необхідність виділяти в окрему категорію так звані малі корінні народи, для захисту інтересів яких під егідою ООН розроблено широку правову базу.

Кількість населення етнічної спільноти завжди тісно пов'язана з її *територіальною організацією*, тобто з розміщенням етнічної спільноти та її складових по території, включаючи і їхнє розселення. Поняття територіальної організації етнічної спільноти охоплює і територіальні співвідношення та зв'язки між її структурно-територіальними підрозділами. Основу територіальної організації етнічних спільнот становлять етнічні території. *Етнічна територія* – це насамперед ареал розселення етносу, у межах якого він переважно становить відносну чи абсолютну більшість. Однак, з огляду на історичну мінливість ареалу розселення, міжетнічні міжареальні взаємопроникнення та значимість ареалу формування як “історичної батьківщини”, означення етнічних територій є методологічно складним. Тому, наприклад, А.П. Пономарьов, визначаючи етнічну територію як “ареал основного етнічного масиву та всі споконвічні землі, які є його продовженням” [6. С. 157], зачисляє до її складу й історичні ареали, в межах яких цей етнос сьогодні компактно не проживає, але в минулому ці землі були безпосередньо пов'язані з його формуванням і розвитком. З огляду на інерційність конфігурації етнічних територій, зумовлену об'єктивним традиційним поєднанням етносу і території, такий погляд є виправданим. Та водночас етнічні території мають і властивість мінливості, яка зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними процесами. Тому до обґрунтування меж етнічних територій треба ставитись дуже обережно, враховуючи і такі моменти, як штучність і об'єктивність процесів переселення і міграцій, час остаточного заселення території тощо. Зокрема, для етносів Центрально-Східної Європи об'єктивні процеси формування етнічних територій завершилися наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. Наступні періоди вже характеризувало активне волонтаристське втручання держав у етнополітичні процеси, яке супроводжувалося депортаціями, переслідуваннями за релігійні переконання, іноді й етноцидом і призвело до радикальних змін етнічних ареалів. Отже, виділяючи сучасні ареали розселення народів цього регіону, необхідно враховувати етногеографічну ситуацію, що склалася на початку ХХ ст. Такий підхід передбачає і можливу наявність деякого взаємоперекриття етнічних територій, тобто утворення широких етноконтактних смуг.

За типом заселення етнічні території можуть бути *суцільними*, коли етнічна спільнота становить більшість у межах усього ареалу, та *розірваними* у вигляді відокремлених островів, що трапляється доволі зрідка і зумовлене природними передумовами (головно гірським рельєфом), особливостями заселення та міграцій. Поширеним є варіант, за яким корінний етнос (переважно в умовах бездержавності) в межах своєї етнічної території становить більшість переважно в сільській місцевості, водночас міське населення є іноетнічним чи етнічно змішаним, а в умовах інтенсифікації міграційних та урбанізаційних процесів втрачає кількісну перевагу навіть у сільській місцевості (народи російської Півночі, Сибіру і Далекого Сходу).

Етнічні території відрізняються розмірами, конфігурацією географічним положенням, природними умовами і суспільно-географічною освоєністю, а також внутрішньою структурою. Безпосередній зв'язок кількості населення етнічної спільноти з її територіальною організацією виявляється через густоту (щільність) населення. Поєднання людності етнічної спільноти з розмірами етнічної території становить її *демогеографічний потенціал*. Про особливе значення розмірів української етнічної

території постійно зазначав С. Рудницький, наголошуючи, що українську справу не можна зводити до справ малих народів [7. С. 79].

Оптимальні співвідношення людності етносу та розмірів етнічної території є відносними, залежать від історичного періоду та економічної освоєності. У випадку порушення таких співвідношень помітними є два крайні маргінальні варіанти: у першому випадку, коли людність велика, а площа мала, виникає перенаселення, яке виявляється у прагненні до розширення ареалу або веде до міграцій; у другому випадку, коли людність мала, а етнічна територія велика, – недостатня комунікаційна зв'язаність і соціальна консолідованість етнічної спільноти, яка послаблює її потенціал, спричиняючи проникнення інших етнічних груп чи процеси етнічної сецесії. А комунікаційна зв'язаність етнічної території, яку характеризують і безпосередньо наявність шляхів сполучень, відсутність бар'єрів (матеріальна основа), і наявність системи міжрегіональних та міжпоселенських поєднань і соціокультурних зв'язків, – необхідна передумова етнонаціональної консолідації.

У *конфігураційному аспекті* етнічні території можна розділити на *компактні і малокомпактні*, тобто витягнуті в якомусь напрямі чи розірвані в окремих випадках ареалами розселення інших етносів. Причому компактна форма етнічної території також є однією з об'єктивних географічних передумов консолідації чи модернізації етносу. І, навпаки, велика витягнутість, наявність віддалених від етнічного ядра ареалів може стимулювати процеси етнічної дивергенції. Структуроформувальне значення мають її природно-географічні (насамперед, рельєф, гідрологічна мережа, лісистість) та суспільно-географічні характеристики (щільність поселень, густина транспортної мережі, рівень сільськогосподарської освоєності, рівень промислового розвитку, розміщення стосовно політичних та адміністративних меж). У фізико-географічному аспекті в межах етнічних територій важливу роль відіграють природні бар'єри (гірські хребти, русла великих рік), які, обмежуючи територіальні зв'язки, сприяють консервації локальних рис традиційної культури, діалекту тощо. Саме тому для гірських районів і характерне найбільше різноманіття етнографічних типів. Тобто фізико-географічні особливості території впливають на комунікаційну зв'язаність етносу, яка є однією з важливих передумов його життєдіяльності. Найвища комунікаційна провідність властива степовим зонам, морським узбережжям, долинам рік (особливо в гірській місцевості). Важливо наголосити, що вплив природних передумов на комунікаційну зв'язаність має конкретно-історичне вираження, адже перевороти в засобах комунікацій (розвиток мореплавства, поява залізничного транспорту та ін.) вносили значні корективи в провідність чи бар'єрність різних складових етнічних територій. А з суспільно-географічних об'єктів найбільшу бар'єрну роль відігравали і відіграють державні кордони, особливо у випадку їхньої закритості, перешкоджаючи консолідованому і синхронному розвитку різних територіально-політичних частин етносу. Це відобразилося на історичній долі багатьох народів, у тому числі й українського.

Одним з провідних чинників життєдіяльності етносу, який визначає тип і характер його зовнішніх зв'язків і стосунків, є географічне положення його етнічної території, тобто її розміщення щодо природно-географічних (моря, ріки, одиниці рельєфу, ліси) та суспільно-географічних об'єктів (інші етнічні території, держави і державні кордони, шляхи сполучення, економічні центри та ін.). Зокрема, близькість до малозаселених ареалів дає змогу етносу розширювати свою етнічну територію. Наприклад, російському етносу вдалося впродовж XVI–XVIII ст. збільшити ареал свого розселення у декілька

разів (цьому сприяла також і політична підтримка процесів колонізації). Якщо ж етнічні території розташовані на шляхах міграцій чи колонізацій, то це вже особливо впливає на внутрішньоетнічні процеси і може призвести до звуження його ареалу розселення та суттєвих змін культурного обличчя етносів. Багато дослідників минулого наголошували, що окраїнне розташування української етнічної території щодо європейського світу і відсутність природних бар'єрів на її кордонах значно вплинули на українське державотворення й на цивілізаційні процеси. М.С. Грушевський зазначав, що “географічні, в наступній послідовності колонізаційні і економічні умови української території, значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу. З другого боку, вони суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу” [1. С. 12]. Межове розташування українських земель щодо кочового азійського світу, поряд з багатьма негативними моментами (суспільно-географічне положення має властивість мінливості внаслідок геополітичних та культурно-господарських змін), дало змогу українському етносу впродовж XVII–XIX ст. значно збільшити свою етнічну територію у південному і східному напрямках. Водночас не вигідне геополітичне розташування на заході (колонізаційний натиск західних сусідів за підтримки державної політики) призвело до звуження його етнічної території. В цьому ж аспекті треба додати, що багато рис української культури і світогляду також зумовлені розташуванням України на межі кількох цивілізаційних світів.

Єдність етносу з територією особливо помітна в аграрному суспільстві і втілюється у традиційному природокористуванні. З переходом на вищий рівень економічних відносин зв'язок території та етносу послаблюється. Однак, з огляду на значимість впливу природного середовища на світосприймання, характерні особливості природи етнічної території відображаються в духовній сфері, передусім, фольклорі. А в періоди етнічної модернізації ці риси своєрідно закріплюються в національній міфології, стають національними символами.

У складі етнічних територій в історико-географічному аспекті виділяється *історичне ядро* – епіцентр формування і первинного розселення етносу та пізніше освоєні землі, а в демогеографічному аспекті – *демографічне ядро* (район з найвищою щільністю розселення). За геометричною центральністю розташування виділяють географічне ядро, прилеглі центральні райони, окраїнні райони та етнічні межі. Зазначені центри (історичний, демогеографічний, геометричний) зрідка збігаються, особливо, коли етнічний ареал пережив складні етногеографічні процеси та зазнав суттєвого втручання з боку різних політичних центрів.

У територіальній організації етносу важливі індикативні функції виконують етнічні межі, які, на думку П.І. Кушнера, “виявляють крайню лінію компактного розселення даної народності або етнографічної групи” [3. С. 31]. Характерні риси етнічних меж (конфігурація, ясність вираження) визначені природними особливостями та характером міжетнічних і, зокрема, етнополітичних стосунків. На підставі розгляду особливостей розселення в різних регіонах світу можна виділити такі *типи етнонаціональних меж*: а) межа є виражена лінійно; б) етнічна межа є перехідною; в) етнічна межа є дифузною. Етнічні межі першого типу, тобто чітке розмежування етнічних ареалів, трапляються у випадку, коли в основі таких меж – значні природні лінійні бар'єри (гірські хребти, русла великих рік), тривале функціонування державного кордону бар'єрного типу чи внаслідок цілеспрямованого переселення (наприклад, після Другої світової війни внаслідок переселення українців та поляків таким став українсько-польський кордон). Етнічна

межа буває перехідною, тобто у вигляді порівняно широкої смуги, в межах якої місцеве населення має деякі етнозмішані риси, характерні для двох етносів, і вирізняється низьким ступенем етнічної самосвідомості чи етнонаціональною невизначеністю. Прикладом такої етнічної межі є українсько-білоруська етнічна межа в районі Полісся. Етнічна межа третього типу формується або в умовах зустрічного розселення (українсько-російська етнічна межа в районі Слобожанщини, Дону і Кубані), або у випадку етнополітичного наступу однієї етнічної спільноти на ареал розселення іншої. У першому випадку це виявляється у взаємопроникненні невеликих ареалів, зокрема, у висуненні одного чи кількох поселень з переважно більшістю мешканців однієї етнічної спільноти вглиб етнічної території іншої спільноти. В другому випадку, тобто в умовах етнополітичного наступу однієї спільноти, у прикордонній смузі залишаються окремі острови (переважно в сільській місцевості) іншої етнонаціональної спільноти, яка зазнає асиміляційного тиску. Саме таку дифузність мали на початку ХХ ст. західні межі української етнічної території [2].

Під впливом історичних процесів типологічні особливості етнічних меж, як і інших елементів територіальної організації етнонаціональних спільнот, суттєво змінюються, однак завжди зберігається їхній вплив на соціально-політичну сферу.

Отже, демогеографічний потенціал етнонаціональних спільнот є однією з головних засад їхньої життєдіяльності; він визначає, зокрема, комунікаційну зв'язаність, цілісність та державно-політичні прагнення і можливості. Територія, у тім числі її фізико-географічні властивості, безперечно є важливим чинником, насамперед, на етапі формування етносу. Зв'язок етнонаціональної спільноти з територією посилює і сукупність ментальних стереотипів, і систему знань про свою землю. Поєднання етносу з територією, яке надає їй культурної самобутності і виокремлює її унікальність, сприяло у минулому усвідомленню цієї території як окремої країни, незалежно від того, чи була ця країна державою. Типологічні особливості етнічних територій і меж, зумовлені етнополітичними процесами, відповідно, також є чинником територіально-політичної структуризації, відіграючи особливу роль в усталенні державних кордонів та у прикордонних міждержавних взаємовідносинах.

1. *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
2. *Кубійович В.* Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 01.01.1939 року. – Весбаден, 1983.
3. *Кушнер П.И.* Этнические территории и этнические границы. – М., 1951.
4. *Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. Г. Меликян.* – М., 1994.
5. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії. – К., 1994.
6. *Пономарьов А.П.* Українська етнографія. – К., 1994.
7. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994.

**DEMOGRAPHIC TERRITORIAL FUNDAMENTALS
AND THEIRS FUNCTIONAL VALUE**

M. Dnistryansky

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, UA – 79 000 Lviv, Ukraine*

Value of population and geographic environment in living activity of ethnic groups is represented. Concept of ethnic territory is detailed. Differences in structure of settled areas are exposed. Typology of ethnic boundaries is given. Geopolitical value of demographic indexes of ethnic and national groups is shown.

Key words: ethnic groups, ethnic territory, ethnic boundaries, demographic geography.

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2004

Прийнята до друку 18.03.2004